

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ԶԱՅ ՄԱՆԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ*

Անահիտ Աթայան

Բանալի բառեր¹ ուսուցում, դաստիարակություն, ազգային հերոս, մանկավարժական – ուսուցողական, այբբենական կարգ, հանելուկ, արվեստի պատմություն, միջնադարյան բանաստեղծ, լուսի պաշտամունք, լուսավոր տաղանդ, հոգևոր երգեր:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ միջնադարում, հատկապես Բագրատունյաց թագավորության շրջանում, մի շարք վայրերում ստեղծվել են դպրոցներ, որտեղ դասավանդում էին հնուտ ուսուցիչներ ու մանկավարժներ: Բնականաբար, խոսք չի կարող լինել «մանկական գրականություն» առարկա հասկացության մասին, սակայն ընթերցանության նյութ էին թե՛ կրոնական և թե՛ գիտական բնույթի երկերը: Հայ երեխաները հայոց լեզվին ծանոթանում էին Անանիա Շիրակացու «Հմտություն» գրքով, իսկ հայ պատմագիրների երկերը պատմության ուսուցման կարևորագույն շտեմարաններ էին: Ուսուցման գործընթացին օգնում էին այբբենարանները, որոնց բարոյակրթական, ուսուցողական մանրապատումները նպաստում էին երեխաների թե՛ կրթական, թե՛ ճանաչողական գործունեությանը: Բնականաբար դրանք չէին կարող ներդաշնակել երեխաների տարիքային առանձնահատկություններին, սակայն խրատն ու բարոյախոսությունը միշտ էլ օգնում էին երեխաների բազմակողմանի զարգացմանը: Հայ մանկավարժները միշտ էլ ուշադրության կենտրոնում են պահել երեխաների կրթության ու դաստիարակության գործը և փորձել են այն իրականացնել հանելուկների, չափածո որոշ երկերի, մանրապատում ստեղծագործությունների միջոցով: Պատահական չէ, որ մեծ հայագետ Մ. Աբեղյանը Ներսես Շնորհալու «Խրատ ուսումնականց մանկանց» երկը համարել է մանկավարժական գրվածք, որով թե՛ այբուբենն է սովորեցնում (հաջորդաբար), թե՛ բարոյական խրատներ է տալիս մանուկներին:

Հայ միջնադարը բնորոշվում է գիտության և մշակույթի աշխարհականացման շարժմամբ: Այդ շարժման առաջամարտիկն էր Շնորհալին, ում ստեղծագործական կյանքն ու կոչումը ժողովրդի բարօրությանը ծառայելն էր, միրհած հոգիներն արթնացնելը, հայրենիքի ու ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ հոգածությունը: Գիշտ է, մանկական գրականության զարգացմանը, ուսուցման գործընթացին շատ էին օգնում ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի երկերը, սակայն միջնադարում Շնորհալու երկերը զարդարեցին մեր դասագրքերը՝ հպարտությամբ ոգեկոչելով մեր մեծերին՝ Տիգրան Մեծին, Ավարայրի հերոսներին, մեր մշակույթի անցյալի գործիչներին: Իսկ մվիրական հիշատակները դաստիարակիչ դեր խաղացին դպրոցներում, կրթօջախներում մարդու դաստիարակության, մարդ-անհատի ձևավորման գործում:

Շնորհալու հավաստմամբ՝ հայ եկեղեցին կարևոր դեր էր խաղում ժողովրդի կյանքում՝ դառնալով ազգապահպանման և ազգահամախմբման կարևոր գործոն: Ահա թե ինչու հենց նրա հոգևոր գործունեությունը կրթական և դաստիարակչական կարևորագույն խթան հանդիսացավ դպրոցական գործի կազմակերպման գործընթացում:

Շնորհալու խրատական-ուսուցողական երկերը, հանելուկները, պոեմները բեկումն առաջացրին հայ գրականության ու արվեստի զարգացման բնագավառում, բնականա-

* Հոդվածն ընդունվել է 07.03.19:

Հոդվածն տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ Բ.Գ.Ք., դոցենտ, Ն. Հովհաննիսյանը:

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2019

բար նաև հայ դպրոցի պատմության ակունքներում:

Հայ մանկանը դաստիարակող, հայ ժողովրդին ուղղված երկ է Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական», որը կրոնադավանաբանական հարցեր պարզաբանող, կենցաղային, վարվեցողության, հայոց կյանքի տարբեր բնագավառների մասին տեղեկություններ հաղորդող երկ է:

Երեխաների հոգևոր զարգացման համար կարևոր երկեր են Շնորհալու հոգևոր երգերը: Նրա շարականների մասին տեղեկություններ են հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին, Գաբրիել Ավետիքյանը, Ս. Ամատունին, ովքեր արժեքավոր բացահայտումներով վերլուծեցին Շնորհալու երկերը: Պատահական չէ, որ հոգևոր երգերի ժողովածուի՝ «Շարակնոց»-ի մեջ Շնորհալին ամենաբեղմնավոր ու ամենամեծ հեղինակն է: Շնորհալու շարականներից մանկական գրականության ընթերցանության նյութ են հատկապես ազգային-հայրենասիրական բնույթի շարականները, որոնց նյութն առնված է հայ իրականությունից, աշխարհիկ կյանքից: Հիշենք «Զարթիք փառք իմ», Տրդատ թագավորին, Աշխենին, Խոսրովիդուխտին նվիրված շարականները և «Արևազալի» երգերը:

«Հիշեցուք» և «Զարթիք» երգերը Շնորհալին գրել է Հռոմկլայի բերդի պահապան զինվորների համար, որպեսզի այլազգի «վայրապատ» երգերի փոխարեն հայ զինվորները հայերեն երգեն: Երկը գրված է անթաքույց սիրով՝ առ հայրենին, ջերմ զգացումներով: Կեսգիշերին, երբ քնած է աշխարհը, Շնորհալին դեռ արթուն է: Նա մտածում է ժողովրդի դրությունը բարելավելու, նրա հոգևոր մշակույթը պահպանելու մասին: Իսկ արշալույսին նա ծայն է տալիս հայերին՝ «Զարթիք, փառք իմ, զարթիք»:

Փաստերը վկայում են, որ շարականներում մեր ազգային և աշխարհիկ հերոսներին Շնորհալին է առաջին անգամ գովերգել: Հայտնի է, որ Ավարայրի պատերազմը մեր ժողովրդի պատմության փառահեղ էջերից է: 5-րդ դարից սկսած մեր ժողովուրդը ուզեղնվել է Վարդանանց հերոսների քաջագործություններով: Ընթերցանության, պատմության դասաժամերին մեր մանկավարժները երեխաներին են մատուցում Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի», Պատկանյանի «Քաջ Վարդան Սամիկոնյանի մահը» երկերը: Շնորհալին այս պատմական իրողությանը երկու բանաստեղծություն է նվիրել: Նա ոչ միայն գովերգում է Վարդանին, այլ նաև կռվի դաշտում ընկած զինվորներին, ովքեր հող հայրենիի համար են պայքարել:

«Նորահրաշ» շարականը երգվել է զորահանդեսներում, ներկայացումների ժամանակ՝ նպաստելով երեխաների ռազմական դաստիարակությանը: Առաջին տունը նվիրված է Վ. Սամիկոնյանին, ով հերոսական մահով թշնամուն վանում է հայրենի երկրից՝ կոչվելով «Կարմիր Վարդան»:

Շնորհալին գովերգում է Խորեն Խորխոռունուն՝ բացահայտելով նրա ֆիզիկական ու հոգեկան արժանիքները: Երրորդ տան մեջ խոսվում է Արտակի մասին, ով նույնպես ընկնում է քաջի մահով: Երկում փառաբանվում են Տաճատ Գնթունին, Գարեգին Սրվանձոտյանը, Վահան Գնունին: Բանաստեղծության 10 տների զլխագրերից ստացվում է «Ներսեսի երգը» արտահայտությունը:

Թե՛ Վարդանանց և թե՛ Ղևոնդյանց նվիրված շարականներում Շնորհալին երգում է համազգային հերոսներին: Հայրենասիրության ու մարդկային վեհագույն գծերի գովք են Շնորհալու շարականներից շատերը: Իսկ նրա հոգևոր շարականների երաժշտությունը գեղագիրտական դաստիարակության լավագույն գործոն է: Դրանք խոսում են մարդու զգացական աշխարհի հետ, քանի որ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտությունը կապված են իրար, իսկ եկեղեցական երաժշտության հիմքը ազգային ժողովրդականն է: Հենց այն հանգամանքը, որ չկա հայկական կրոնական որևէ ծես, որտեղ չկատարվեն Շնորհալու երգերը, ապացուցում է, որ հոգևոր երգը Շնորհալու շնորհիվ հարստացավ ու նոր, կենսունակ, ազգային, հայրենասիրական բնույթ ձեռք բերեց:

Շնորհալուց պահպանվել են մանկավարժական-ուսուցողական բնույթի բանաստեղծություններ, որոնք չունենին իրենց նախօրինակը հայ գրականության մեջ: Դրանք գրվել են ընթերցողի ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու, նրան կրթելու,

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2019

բազմապիսի օգտակար գիտելիքներ տալու նպատակով: Խրատական ուսանավորներից մի քանիսը ունեն կարճ տողեր՝ բաղկացած են 36 հանգավոր տներից, որոնցից յուրաքանչյուրը սկսվում է հայկական այբուբենի հերթական տառի անունով: Իր իսկ հավաստմամբ՝ դա այդպես է արվել, որպեսզի երեխաները կարողանան հեշտությամբ և նյութը մտապահել, և յուրացնել հայոց գրերի հերթակարգը:

Շնորհալի՜ն խորհուրդ է տալիս ուսուցումը սկսել կարճ, պարզ և համառոտ բաներից (պարզից բարդը սկզբունք), որպեսզի երեխան կարողանա նյութը յուրացնել և առաջ մտածել, վերլուծել, քննել:

Փաստերը վկայում են, որ միջնադարյան մանկավարժները կիրառել են կարդալու և գրելու համատեղ ուսուցում: Նրանք օգտագործել են այնպիսի մեթոդներ, որոնք կենդանի ու հետաքրքիր են դարձրել ուսուցումը, սովորողներին նյութը յուրացնել են տվել գիտակցորեն, նրանց մեջ դաստիարակել են ինքնուրույն մտածողություն, ճաշակ, աշխատասիրություն:

Տաթևի, Գլածորի և մյուս բարձրագույն դպրոցներում լայնորեն կիրառվել են ուսուցման հարց ու պատասխանի ձևը, դասախոսությունը, բանավոր և գրավոր ատենախոսությունը, մեծածայն (խմբովին) կարդալը, կարդացածը պատմելը, գրքի վրա անհատապես աշխատելը, թելադրությունը, արտագրությունը, վարժությունները, կրկնությունները և այլն: Մեծ տեղ է տրվել սովորողների ինքնուրույն աշխատանքներին, մրցակցությանը, զննականությանը: XI – XIV-րդ դարերում ուսումնական նպատակներով օգտագործվում էին միջնադարյան հեղինակների, այդ թվում Շնորհալու դիտակտիկական երկերը: Այդպիսի օրինակների մոտ էին Շնորհալու «Խրատ ուսումնականց մանկանց»-ը և «Այբուբենով վարժություններ»-ը, որոնք ընթերցանության նյութ ծառայելով հանդերձ՝ նպաստում էին երեխաների բարոյական դաստիարակությանը: Դա ուղղակի գյուտ էր թե՛ իր ժամանակաշրջանի և թե՛ հետագա գրականության համար: Իր մանկավարժական բնույթի երկերում Շնորհալին օգտակար գիտելիքներ և ուսուցանող խորհուրդներ է տալիս ընթերցողին: Միայն կրոնական հարցերը չեն հեղինակի ուշադրության կենտրոնում, հայոց պատմության հետ կապված խնդիրներն են նաև մտահոգում նրան: Ուսանավորներում հեղինակը հորդորում է պարկեշտ լինել, նախանձ ու ազահ չլինել, որովհետև դրանք են չարիքի աղբյուրը: Լինել կիրթ ու քաղաքավարի, վարքով «քաղցր ու հեզ» և հարգել քաղաքական իշխանությունը: Իշխանություններն էլ իրավունք չունեն անարդար լինելու: Այբբենական հաջորդականությամբ գրված տողերում մենք տեսնում ենք մարդու և տիեզերքի կապի, մարդու և բնության, մարդու էության ու նրա մեղքերի փոխհարաբերության խոհական բացատրությունը: Նարեկացիական մեղքի գիտակցումով և դրանից ձերբազատվելու միջոցների մասին է գրում Շնորհալին՝ փորձելով դաստիարակել մարդուն, գիտակցել տալ նրան իր մեղսագործությունները, ուրախացնել Աստծուն, որ փրկվել է իր հոգին, քանզի Քրիստոսի սիրով է մարդ փորձում հեռու մնալ մեղքերից.

Ուրախացո՛ւ, տէր,
Ոգւոյս փրկութեամբ,
Ոյր մասն են ի սուգ: [1]

Մարդ Աստծուց է խնդրում իր կյանքն ու երջանկությունը, որովհետև Աստված մարդասեր ու ողորմած է.
Քեզնից են, Տեր, հայցում,
Մարդասերիցդ,
Ինձ բժշկություն: [2]
Կամ
Եղի՛ր կյանք՝ մեռյալիս,
Լույս խավարյալիս,
Վերանող ցավերիս:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2019

Ձարթնի ը, Տեր, օգնելու,
Ձարթնեցրու թմրյալներին,
Որ հրեշտակներին նմանվեն:[3]
Խեժդ քաղցրության,
Յոգուս ծարավը հագեցրու,
Ցույց տուր լույսի ճանապարհ:[4]

Յեղիմակը բոլոր բնագավառների մասին խոսի ու խորհրդածություն ունի և միշտ էլ փափագում է, որ մարդիկ հեռու մնան չարից ու բարին ցանկանան:

Յետաքրքիր են Շնորհալու հանելուկները: Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը վկայում է, որ Շնորհալին իր հանելուկները գրել է կենցաղային-առօրյա ժամանցի համար. «...Ձի փոխանակ առասպելեաց՝ զայն ասասցենք զհնարքուս և ի հարսանիս»,- գրում է նա:[5]

Յանելուկների մի մասը ճանաչողական նշանակություն ունի: Յեղիմակը պատմում է պատմական դեմքերի, կենդանիների, բույսերի, բնական երևույթների, կենցաղային և արհեստագործական առարկաների մասին: Այստեղ էլ ուսուցման մեջ գործում է պարզից բարդը գնալու սկզբունքը: Բանահյուսական տարրը, ժողովրդախոսակցական լեզուն վկայում են հեղինակի զարգացած աշխարհայացքի մասին.

Եկեղեցին բարձր էր և լայն,
Անսին շինած էր և անգերան,
Կանթեղեքն ի կախ կան անչլուան,
Ձահերն անձէթ ըզլոյսըն տան:[6]

(Երկինք)

Կամ .
Ձարմանք ասեմ քեզ սիրելի,
Կին մի ծընաւ գրռուզ որդի,
Տըղայն ունի ալիք ծերի,
Երբ ծերանա դառնա սելի: [7]

(Խաղող)

Մի շարք հանելուկներ վերաբերում են մեր պատմության նշանավոր անձանց: Դրանց նպատակն է գիտելիքներ հաղորդել հայոց պատմությունից.

Իմաստուն մի ի յԱթենաց
Օր ի յազգէն Յայոց Մեծաց,
Խոսրովացին ծառ մի ասաց,
Որ չոր թուեաց վարդապետաց: [8]

(Դավիթ Անհաղթ)

Կամ .
Մանուկ մի կայր ի Յայք գովան,
Քան ըզ Սամփսոն այլ յաղթական,
Վէմ ի վերոյց մեծ տրամական,
Ի ծովն ընկէց կանգնեաց արծան: [9]

Շնորհալու «Յիսուս որդի» վիպական ողբերգությունը մարդու հոգեբանության բացահայտման մի ինքնատիպ երկ է: Յայրենասիրական դաստիարակության լավագույն օրինակ է «Վիպասանությունը»: Իսկ «Ողբ Եղեսիո» պոեմը, որը քնարաէպիկական երկ է, ապագայի հանդեպ ժողովրդի հավատի վկայությունն է:

Երկար ժամանակ այս երկը ընթերցանության նյութ է եղել մանուկների ու պատանիների համար: Եղեսիան անձնավորված է որպես որդեկորույս մի մայր, որ, եղերամայրերով շրջապատված, սգում է իր ողբերգությունը, ցավով ու գորովանքով հիշում իր մեռած զավակներին, անիծում թշնամուն, փայփայում հույսը, երազում երջանկության մասին: Պոեմը նաև քաղաքական դաստիարակության միջոց է: Եղեսիայի կործանման նկարագրությամբ Շնորհալին անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդի ծակատազրի հար-

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2019

ցերին: Ազատ հայրենիքի գաղափարն է երկի հիմքում: Միայն պայքարով ու հաղթանակով է հնարավոր նվաճել ազատությունը:

Ն. Շնորհալու մանկավարժական-ուսուցողական բնույթի երկերը նպատակ են ունեցել բարձրացնել ընթերցողի ազգային ինքնագիտակցությունը, կրթել նրան, բազմակողմանի գիտելիքներ հաղորդել ժողովրդի կյանքի վերաբերյալ: Իսկ այբբենական հաջորդականությամբ գրված երգերը ծառայում են լիարժեք մարդ դաստիարակելու նպատակին: Շնորհալին սովորողներին հորդորում է. «Սիրեա զուսումն», «Մի յուսմանէ լիմիր տաղտուկ»: Աշխատասիրության, պարկեշտության, համեստության դաստիարակության լավագույն օրինակ է «Խրատ ուսումնականց մանկանց»-ը, որտեղ բարոյական դասերը կրթական ու դաստիարակչական նշանակություն ունեն.

Պէն պատուիր է պարկեշտ լինել,
Մի զորովայնըդ խըճողել,
Մի ըզգինի բնավ սիրել
Մի տարածամ բերանդ յածել: [10]

Շնորհալու ողջ ստեղծագործությունը դարագլուխ է բացում մեր մշակույթի պատմության մեջ: Այն և՛ ճանաչողական է, և՛ ուսուցողական: Իսկ այս արժեքները բխում են նրա ստեղծագործության լուսապաշտությունից: Լույսի պաշտամունքը, փառաբանումը տիրական է եղել Հայաստանում դեռ հին դարերում: Լույսը նաև գիտությունն է, մանկավարժությունը, որի մեջ այնքա՛ն մնայուն ավանդ է ներդրել միջնադարյան հզոր բանաստեղծ, լուսավոր տաղանդ Ն. Շնորհալին՝ մեծ մանկավարժն ու դաստիարակը:

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայ դասական քնարերգություն, 1986, էջ 225:
2. Նույն տեղում, էջ 151:
3. Նույն տեղում, էջ 151:
4. Նույն տեղում, էջ 155:
5. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, 1961, էջ 222:
6. Հայ դասական քնարերգություն, 1986, էջ 243:
7. Նույն տեղում, էջ 243:
8. Նույն տեղում, էջ 243:
9. Նույն տեղում, էջ 244:
10. Ս. Լալախանյան, Հայ մանկական գրականության պատմության ուրվագծեր, 1973, էջ 24:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

**Ներսես Շնորհալին հայ մանկագրության ակունքներում
Անահիտ Աթայան**

«Շնորհալին հայ մանկագրության ակունքներում» հոդվածում փաստարկվում է, որ նրա ստեղծագործությունը մեծ արժեք ունի հայ մանկավարժական մտքի պատմության մեջ: Մեծ է նրա վաստակը ոչ միայն միջնադարյան պոեզիայի, այլև մանկական գրականության և մանկավարժության բնագավառում: Նրա հանելուկները, խրատները, հոգևոր երգերը կրթական – դաստիարակչական դեր խաղացին հայ ազգային դպրոցի պատմության մեջ: Շնորհալու կյանքի նպատակը ժողովրդին ծառայելն էր և երիտասարդ սերնդի ճակատագրի հանդեպ մտահոգությունը:

РЕЗЮМЕ

Нерсес Шнорали у истоков армянской детской литературы
Анаит Атаян

Ключевые слова: обучение, воспитание, национальные герои, педагогический-обучающий, алфавитный порядок, загадки, история культуры, средневековый поэт, поклонение свету, лучезарный талант, духовные песни.

В статье “Шнорали у истоков армянской детской литературы” отмечается, что его творчество имеет огромную ценность в истории армянской педагогической мысли: Велик его вклад не только в развитие средневековой армянской поэзии, но и в детской литературы, а также в педагогической мысли. Его загадки, поучения, духовные песни сыграли обучающе-воспитательную роль в истории армянской национальной школы. Целью жизни Шнорали было служение армянскому народу, забота о судьбе молодого поколения.

SUMMARY

Nerses Shnorhali at the origins of Armenian children's literature
Anahit Atayan

Keywords: teaching, upbringing, national hero, educative upbringing, alphabetical order, a riddle, art history, medieval poet, cult of light, bright talent, spiritual songs.

The article “Shnorhali as one of the Founders of Children’s Literature” particularly highlights his work’s significance in the history of the Armenian pedagogical thought. He had a great contribution not only to the medieval poetry but also to such spheres as children’s literature and pedagogy. His riddles, preachments, spiritual songs had an educative and upbringing role in the Armenian national school history. The aim of Shnorhali’s life was to serve his people and care for the future of the Armenian youth.